

Δωδεκάθεοι NA JEDNOM RIMSKOM RELJEFU IZ SPLITA?

MIRJANA SANADER
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR 10000 Zagreb
msanader@ffzg.hr

UDK: 069(497.5 Split):73.032
73.032(37)"-01"
73.041.5(37)"-01"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2008-03-08

U ovom radu se pokušao rekonstruirati izvorni prikaz na jednom rimskom reljefu iz Arheološkog muzeja u Splitu na kojemu se sačuvao prikaz sedmorice rimskih božanstava. Uz pretpostavku da ih je nekoć bilo prikazano dvanaest, nacrtana je i rekonstrukcija nekadašnjeg prikaza.

KLJUČNE RIJEČI: Δωδεκάθεοι, rimski reljef, Split

UVODNA NAPOMENA

Na početku ovog teksta o zanimljivom slučaju jednog rimskog reljefa iz Splita, želim se uz zahvalu na pozivu, pridružiti kolegama s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru u njihovu projektu i namjeri da se akademiku Nenadu Cambiju, a u prigodi njegova odlaska u mirovinu, posveti drugi broj znanstvenog časopisa *Archaeologia Adriatica*, te i na taj način oda priznanje jednom od najvećih hrvatskih arheologa koji je našu znanstvenu disciplinu i te kako zadužio svojim marnim i plodonosnim radom, između ostaloga i uspješno promičući hrvatsku arheološku baštinu u Europi i svijetu.

U Arheološkom muzeju u Splitu pod inventarnim brojem *D 235* čuva se jedan dio dubokog reljefa s prikazom sedam rimskih bogova. Spomenik koji je izrađen od vapnenca ima visinu 75 cm, dužinu 134 cm i dubinu 27,5 cm. Datiran je u 2. st. Reljefu s obiju užih strana nedostaju završetci pa danas još uvijek ne znamo kako je on izgledao u antici, te ćemo u ovom radu pokušati dati rekonstrukciju njegova izvornog izgleda. Odmah valja reći u čemu je već spomenuta zanimljivost u svezi s tim reljefom. Ona je naime dvostruka. Prva je ta da je ovaj sačuvani reljefni fragment – dijeleći sličnu sudbinu s mnogim drugim artefaktima ili dijelovima antičke spomeničke baštine, i to ne samo kod nas nego i drugdje u Europi - bio uzidan u treći red zvonika splitske katedrale, a onda je prenesen u Arheološki muzej u Splitu.¹ Druga je zanimljivost što je reljef izazvao priličnu pozornost istraživača, i to ponajviše zbog prikaza božice s krunom u obliku gradskih vrata na glavi.² Nakon konzervacije 2007. godine prikazan je javnosti, što me je i potaklo da akademiku Nenadu Cambiju u čast napišem ovaj rad.³

¹ L. JELIĆ, 1895, 90-91.

² M. ABRAMIĆ, 1935-1949, 279 i d., sl. 3 i 4; N. CAMBI, 1971, T. XVIII-XIX; N. CAMBI, 2005, 113-115, sl. 164.

³ S. IVČEVIĆ, 2007, 13.

Sl. 1. Reljef s prikazom rimskih bogova, Arheološki muzej u Splitu (foto T. Seser).

Fig. 1. Relief with a depiction of Roman deities, Archaeological Museum in Split (photo by T. Seser).

O RELJEFU

Samo reljefno polje ima i s gornje i s donje strane rub sa S-profilacijom, pri čemu je gornji rub nešto uži, ima 9 cm, a donji širi i broji 15 cm. Međutim kako je već na prvi pogled vidljivo da je reljef s objiju strana odrubljen, možemo pretpostaviti da je i bočna profilacija izvedena u obliku slova S, kao što je to slučaj na gornjoj i donjoj strani spomenika. Na reljefu su s lijeva nadesno prikazani: Herkul, Minerva, Jupiter, Merkur, Junona, Mars i Kibela. Sve su figure u stojećem položaju i sve su jednake visine.

Herkul je prikazan kako stoji, potpuno nag. Glava mu je uništena pa nije vidljivo je li izvorno bio prikazan s bradom ili bez nje. Preko zapešća njegove lijeve, malo savijene ruke prebačena je koža nemejskog lava, a desna mu je ruka uništena, ali se može uočiti da je bila spuštena. Je li je u njoj nešto držao, nije moguće raspoznati.⁴ Do lijevog Herkulova stopala nalazi se prikaz Cerbera.⁵

⁴ M. SANADER, 1999, 13-84.

⁵ Dosad se ovaj prikaz interpretirao kao sova s kojom se često prikazuje Minerva. Međutim, to biće pokraj Herkulove noge

nimalo ne slični na pticu, pogotovo ako se pogleda kako je klesar prikazao prekrasnog orla koji se nalazi malo dalje uz Jupiterovo desno stopalo na istom reljefu. Smatramo da se

Pokraj Herkula prikazana je Minerva, lagano raširenih nogu, odjevena u dugački peplos koji joj je priljubljen uz noge. Na prsima nosi egidu na kojoj je još slabo sačuvana Gorgonina glava. Minerva na glavi nosi kacigu s perjanicom. Desnu je ruku, koja je savijena u laktu, podignula te drži koplje oslonjeno na tlo. Lijeva ruka je spuštена, a šakom se oslanja na nešto zakrivljeni štit koji je svojim rubom također oslonjen na tlo. Do Minerve je Jupiter zaogrnut plaštem oko bedara. Desnom rukom, koja je savijena u laktu, pridržava žezlo dok mu je u lagano savijenoj ljevici položen neki sada slabo raspoznatljiv predmet (munja?). Do Jupiterove desne noge prikazan je orao djelomično raširenih krila. Slijedi Junona odjevena u tuniku - privezanu pojasom - i u stolu koja joj prekriva stražnji dio glave i ramena. U lagano savijenoj lijevoj ruci drži izduženi predmet (baklju?). U desnoj ispruženoj ruci drži pateru iz koje izlijeva žrtvu na aru. Ara koja je smještena između Jupitera i Junone manjih je dimenzija i seže do koljena obaju božanstava. Na njoj je natpis:

MESC
TERT
FELICI
TER

Iako se za ovaj natpis zanimalo više stručnjaka, oni se u konačnici nisu mogli složiti oko njegove interpretacije.⁶

Između Jupitera i Junone u pozadini je prikazan Hermo, i to samo gornji dio njegova tijela. Da se radi o Hermu, vidljivo je po njegovu petasu s krilima. Preko tunike ima prebačen plašt koji je učvršćen na njegovu desnom ramenu.

Do Junone stoji Mars odjeven u kratku tuniku poviše koje nosi kožnati oklop. U desnoj polu podignutoj ruci drži koplje naslonjeno o tlo. Ispred koplja na tlu se nalazi vojnički tropej.⁷ Lijevu je ruku ispružio i naslonio na malo savijeni štit koji užim krajem dodiruje tlo. Glava mu je otučena, ali se još uvijek mogu nazrijeti ostatci perjanice, pa pretpostavljamo da je na glavi nosio kacigu, što bi bilo sasvim u skladu s njegovim ikonografskim obilježjima.

Slijedi prikaz Kibebe odjevene u tuniku učvršćenu pojasom i s plaštem koji joj je pričvršćen oko vrata te pada iza leđa. Božica u podignutoj i u laktu savijenoj desnici drži pedum naslonjen na tlo. Kibela na glavi nosi krunu u obliku gradskih bedema. Ispred peduma a između Kibebe i Marsa prikaz je dvaju štitnika za potkoljenice. Lijeva ruka Kibebe ne vidi se jer je upravo na tom mjestu reljef odrubljen.

Spomenimo još jedan zanimljivi podatak. L. Jelić je u svom radu o katedrali sv. Duje izvijestio da je uočio još jedan dio ovog reljefa te ga opisuje: "*Manji još neobjelodanjeni komad sadrži na desno jedan cieli lik, ali jako oštećen, a na lievo polovinu drugoga okomito odpiljena, te mu fali ciela desna strana; do likovih nogu vidi se prislonjena mužka maska.*"⁸ Međutim, ovom

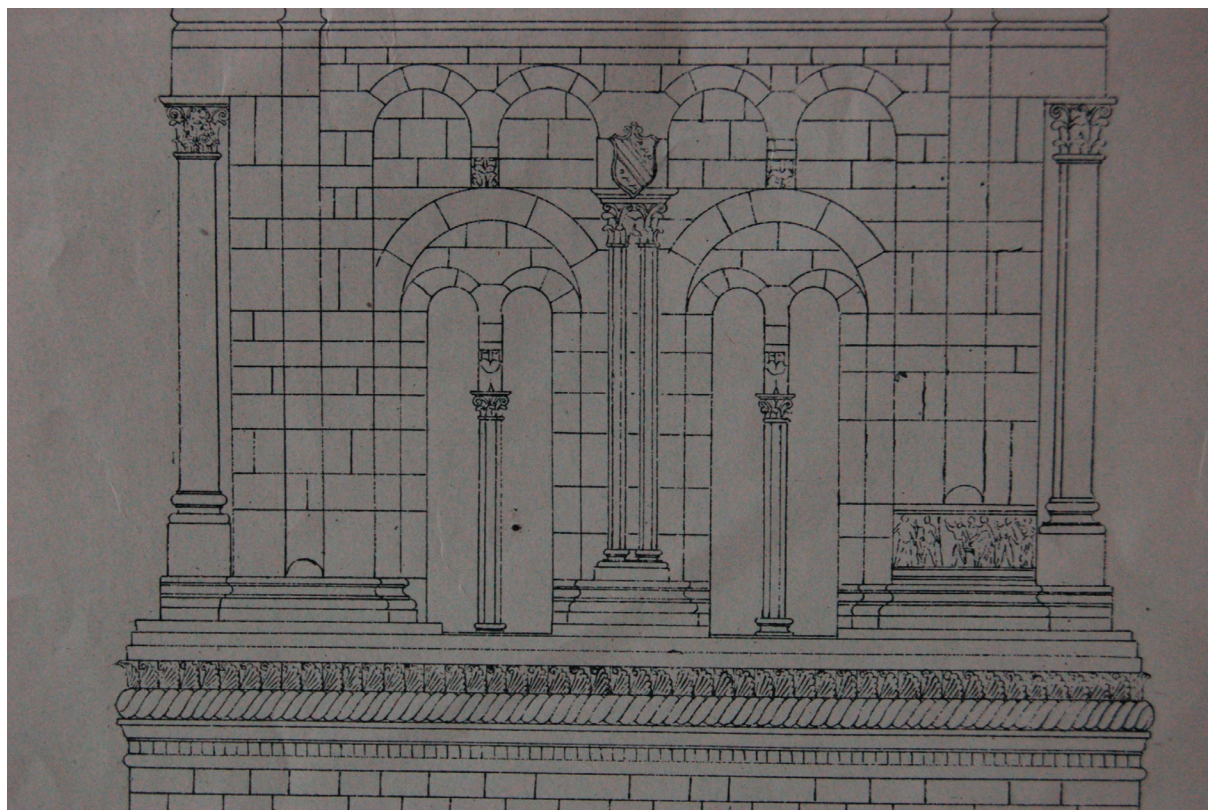
do Herkula nalazi prikaz Cerbera koji ukazuje na junakovu avanturu u podzemlju. Taj Cerber na ovom prikazu ima tri glave. Srednja mu je veća, a iz njegovog vrata izlazi sa svake strane po jedna manja glava neke druge životinje. Životinja na lijevoj strani vrata mogla bi biti ovca (još je vidljiv trag jednog uha), dok je drugu danas nemoguće prepoznati. Ovakvi prikazi Cerbera koji ima tri glave različitih životinja nisu rijetki. Jedan od takvih prikaza je i Cerber sa čuvenog sarkofaga u kapeli sv. Kaje Pape u Sv. Kaji (M. Sanader,

Kerber u antičkoj umjetnosti, Split, 1986).

⁶ Jelić je pročitao natpis kao *MES(ia) C(apta) TEMP(orum) FELICITAS* (L. JELIĆ, 1895-1896, 29-95, 90-91, sl. 45, bilj. 1), a Abramić kao *MESC(iniae) TERT(iae) FELICITER* (M. ABRAMIĆ, 1935-1949, 279 i d., sl. 3-4; N. CAMBI, 1971, T. XVIII-XIX).

⁷ *Tropaeum* u C. DAREMBERG – E. SAGLIO, 1877-1919, 497-518.

⁸ L. JELIĆ, 1895, 90-91.

Sl. 2. Crtež katedrale sv. Duje dok je još bila ukrašena našim reljefom (D. KEČKEMET, 1955/1956).

Fig. 2. Drawing of the cathedral of St. Doimus while still decorated with our relief (D. KEČKEMET, 1955/1956).

se manjem dijelu reljefa koji spominje Jelić potpuno izgubio trag.⁹ Premda se za sada još uvijek vodi kao nestao, a nije prikazan ni na jednom sačuvanom starom crtežu ili grafici, čini mi se da nema razloga ne vjerovati ovom Jelićevu izvješću.¹⁰

Δωδεκάθεοi

Kako je spomenik s obiju strana odrubljen možemo i moramo pretpostaviti da se kompozicija s rimskim božanstvima nastavljala s obiju strana. Sukladno toj pretpostavci na našem reljefu je moglo biti prikazano ne samo sedam božanstava nego više njih. A ako je vjerovati Jelićevu izvješću, najmanje devet. Međutim ta sada izgubljena ploča koju je Jelić vidio, samo je dio tek jedne strane ovoga reljefa, pa je logično i vrlo vjerojatno da su i na drugoj strani mogući prikazi božanstava. Ova nas je vrlo realna mogućnost navela da pretpostavimo kako je na reljefu bio prikaz dvanaest glavnih rimskih božanstava - Δωδεκάθεοi.¹¹

⁹ Opetovana potraga za ovim dijelom reljefa, koju je ovaj put obavio kolega D. Demicheli, bila je neuspješna.

¹⁰ LJ. KRMPOTIĆ, 1997.

¹¹ Ch. R. Long napisala je 1987. godine vrlo citiranu knjigu *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden – New York, u

kojoj se intenzivno bavi podrijetlom štovanja dvanaestorice. Tako misli da je do Atene Δωδεκάθεοi stigao iz orijentalnih kultura preko Jonije. Osim toga u broju dvanaest olimpijskih bogova nalazi duboke veze sa znakovima zodijaka.

Sl. 3. Partenon, istočni friz, blok 6, fig. 38-40, British museum.

Fig. 3. Parthenon, the eastern frieze, block 6, fig. 38-40, British museum.

Prvi prikaz dvanaestoro olimpijskih božanstava pojavljuje se na jednom oltaru koji je bio postavljen na atenskoj agori oko 522. g. pr. Kr.¹² Od tog se oltara danas sačuvalo samo nekoliko fragmenata. U klasičnom razdoblju grčke umjetnosti prikazi tih dvanaestoro postaju češći, a skulpture s Partenona najraniji su sačuvani prikazi Zeusa, Here, Posejdona, Atene, Aresa, Afrodite, Apolona, Artemide, Hefesta, Dionisa, Herma i Demetre.¹³

Štovanje dvanaestoro božanstava uvedeno je, kako misle stručnjaci, u Rim 217. g. pr. Kr.¹⁴ Za uvođenje je bio potreban poseban obred božanskog obroka (*lectisternium*) o čemu svjedoči Livije (22,10,9), koji je naveo dvanaest glavnih božanstava, a to su: Jupiter, Junona, Neptun, Minerva, Mars, Venera, Apolon, Dijana, Vulkan, Vesta, Merkur i Cerera. Neki autori to uvođenje novih bogova dovode u vezu i s lošom ratnom situacijom, odnosno tadašnjim vojnim porazima.¹⁵ Ako je to istina, onda bi se u ovom slučaju radilo o porazu Rimljana 217. g. pr. Kr. kod Trazimenskog jezera kada su Hanibalove trupe porazile konzula Gaja Flaminija (*Polibije* 3, 75 – 85).

Premda C. R. Phillips govori da su u rimskom razdoblju brojne posvete i prikazi dvanaestoro u katalogu koji je izradila G. Berger Doer nabrojeno ih je tek četrdesetak.¹⁶ Od njih je 17 kamenih

¹² G. BERGER DOER, 1986, 646-658.

¹³ G. BERGER DOER, 1986, 646-658.

¹⁴ Ch. LONG, 1987.

¹⁵ C. R. PHILLIPS, 2002, 860-861.

¹⁶ C. R. PHILLIPS, 2002, 860-861; G. BERGER DOER, 1986, 646-658.

Sl. 4. Oltar iz Ostije, Museo Ostiense.

Fig. 4. Altar from Ostia, Museo Ostiense.

spomenika. Među njima su najljepši i najbolje sačuvani arhaizirani i novoatički reljefi od kojih se svakako ističe okrugli oltar iz Ostije datiran između 40. i 80. g. poslije Kr. Na njemu Jupiter sjedi na tronu, a druga božanstva stoje oko njega. Na gornjem rubu oltara je i grčki natpis *ΔΩΔΕΚΑΘΕΩΝ*.¹⁷

U Hrvatskoj su pronađena barem još dva spomenika na kojima su mogli biti prikazi dvanaestoro božanstava. Radi se o jednoj tek djelomično sačuvanoj grčkoj ari iz Salone, koja se

¹⁷ BECATTI, 1942, 85-137.

Sl. 5. Ara iz Salone, Arheološki muzej u Splitu.

Fig. 5. Ara from Salona, the Archaeological Museum in Split.

Sl. 6. Sarkofag iz Narone, Arheološki muzej u Naroni.

Fig. 6. Sarcophagus from Narona, the Archaeological Museum in Narona.

čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. br. D 340).¹⁸ Toj zaista lijepoj ari nedostaju dijelovi prednje, bočne, stražnje, a na žalost i donje strane. Sačuvani su ipak djelomični prikazi s dviju strana – ukupno četiri božanstva (Posejdon, Demetra i Perzefona i jedno neidentificirano žensko božanstvo). Po tim sačuvanim prikazima može se ipak pretpostaviti da je nekoć na svima četirima stranama bio prikaz božanskih Olimpljana, i to vjerojatno svih dvanaest.

Iz Narone potječe jedan ulomak sarkofaga koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Naroni.¹⁹ Na ulomku su prikazi dvaju božanstava u dvije niše (Herkul i Hermo). Iako je sačuvani ulomak tek manji dio sarkofaga, smatramo da je sarkofag izvorno mogao biti ukrašen i s dvanaest niša unutar kojih su bili prikazi dvanaestoro božanstava.

Međutim, ako su ti naši prikazi i predstavljali dvanaest božanstava, oni njima nisu kompozicijski slični. Ako je na djelomično sačuvanom reljefu koji se danas čuva u Institutu za arheologiju Sveučilišta u Grazu, a koji je dio Sarijine ostavštine (br. 44), te potječe navodno iz

¹⁸ Ovaj je ulomak žrtvenika pronađen 1906. g. u kamenoj gomili na lokalitetu Ilinac u Solinu. Njegove su mjere: visina 10,5 cm, širina 7,5 cm, debljina 5 cm. (Zahvaljujem B. Kiriginu na podacima); N. CAMBI, 2005, 7-8.

¹⁹ Ovaj ulomak sarkofaga (stari inv. br. iz Arheološkog muzeja u Zadru gdje je nekoć bio pohranjen je KAG 17) ima mjere: visina 65, dužina 93, debljina 12 cm. (Na podacima i slikama zahvaljujem K. Giunio i H. Manenici.) N. CAMBI, 1980, 127-153; M. SANADER, 1986, 116.

Sl. 7. Reljef iz Graza, Institut za arheologiju Sveučilišta u Grazu.
 Fig. 7. Relief from Graz, Institute of archaeology of the University of Graz.

Srbije, nekoć bilo prikazano dvanaest božanstava, onda bi on bio najsličniji – barem kompozicijski - našem reljefu iz katedrale sv. Duje.²⁰

G. Berger Doer koja se bavila ikonografijom dvanaestoro božanstava, u svojoj je analizi koju je provela na osnovi svih njoj poznatih prikaza, pa tako i onih iz rimskog razdoblja, iznijela je dva za nas zanimljiva zaključka.²¹ Tako autorica svjedoči da je u prikazivanju tih dvanaestoro važan baš broj 12, a ne kanon, odnosno da izbor božanstava koji se prikazuju može biti podložan

²⁰ Ovaj ulomak reljefa (inv. br. 44) ima mjere 550 x 464 cm; <http://www.ubi-erat-lupa.org>

²¹ G. Berger Doer u ovom radu objavljenom u prestižnom *Leksikonu* predstavlja 64 djela. Međutim, više njih su u ikonografskom smislu potpuno neupotrebljivi. Primjerice autorica pod kat. br. 35. navodi podatak koji je našla kod Svetonija (Tib. 65) i Tacita (Ann. 4,67) o caru Tiberiju koji je na Kapriju dao izgraditi dvanaest vila koje je prozvao po

dvanaestorici bogova. Od provincijalnih radova autorica poznaje tek pet kamenih spomenika (kat. br. 43-47) koji potječu iz Galije i Germanije. Autorica ne poznaje spomenike s prikazom dvanaestorice božanstava iz ostalih provincija. Ako su se u Dalmaciji sačuvala barem tri spomenika - i to jedan grčki i dva rimska - s prikazom dvanaestorice, nije teško naslutiti da možda postoji i u drugim provincijama.

Sl. 8. Rekonstrukcija reljefa (crtež K. Rončevića).

Fig. 8. Reconstruction of the relief (drawing by K. Rončević).

promjenama.²² Osim toga iz ovakve situacije s prikazivanjem dvanaest božanstava proizlazi da se prikazi dvanaestoro kao cjeline ne mogu pripisati jednom uzoru, nego da se svako pojedino božanstvo u svojoj izvedbi može naslanjati na neki određeni tip.

REKONSTRUKCIJA

Prilikom pokušaja rekonstrukcije izvornog izgleda našega reljefa pošli smo od pretpostavke, a koja se prije svega temelji na kompoziciji prikaza, da su i na bočnim dijelovima - koji nedostaju - također bili prikazi božanstava. Tome smo pridodali i činjenicu da su se pri izradi ovakvih reljefa klesari, a koliko je to, naravno, dopuštalo njihovo umijeće, držali zadanih kanona koji su u njihove radionice dospijevali u vidu predložaka, uzoraka, odnosno crteža i slično.

Promatrajući ovaj sačuvani dio splitskog reljefa, čini se da su u središtu prikaza Jupiter i Junona (od Herma je prikazana samo njegova bista, i to u drugom redu, iza božanskog para). Međutim, ako sebi predočimo izgubljene dijelove reljefa odnosno prostor koji je prikaz na tim dijelovima imao, čini se da se u središte kompozicije osim Jupitera i Junone mora smjestiti i Minervu. U tom bi slučaju oko te glavne grupe troje božanstava lijevo i desno bila raspoređena po četiri lika. S desne strane, uz prikaze Marsa i Kibele mogla su biti prikazana još dva (možda baš ona o kojima govori Jelić), a s lijeve do Herkula slijedili bi prikazi triju božanstava. Tako bi se došlo do prikaza dvanaestoro božanstva.

Možemo li dokučiti koja bi to bila božanstva?

Na fragmentu reljefa koji je pronađen u katedrali svetog Duje prikazano je sedam rimskih božanstava: Jupiter, Merkur, Junona, Minerva, Mars, Kibela i Herkul. Već je bilo riječi o imenima tih dvanaest glavnih božanstava, kako ih je zapisao Livije (22,10,9). Ponovimo, to su: Jupiter, Junona, Neptun, Minerva, Mars, Venera, Apolon, Dijana, Vulkan, Vesta, Merkur i Cerera. Dakle ni prikazi božice Kibele ni poluboga Herkula nisu u kanonu koje navodi Livije. Kako su to jedini podatci koje za sada posjedujemo, odgovor na gore postavljeno pitanje možemo možda pronaći u već citiranoj tezi G. Berger Doer koja kaže da je u ovakvim prikazima važan broj dvanaest, a ne kanon. Njezinu tezu naime potvrđuju i prikazi Herkula i Kibele s našeg splitskog primjera. Dodatno k tomu, nama se čini da je na prikazima dvanaestoro božanstava obvezna trijada, a sva

²² G. BERGER DOER, 1986, 646-658.

druga božanstva se prikazuju ovisno o situaciji. Dakako da će eventualni pronalazak jednog i drugog dijela reljefne ploče konačno potvrditi našu tezu da je u splitskom slučaju riječ o prikazu dvanaest božanstava.

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M., 1935/1949. - Tyche (Fortuna) Salonitana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 52/1935-1949, 279 i d.
- BECATTTI, G., 1942. - Un dodektheon ostiense e l'arte di Prassitele, *Annuario della Scuola Archaeologica di Atene*, 1-2, Atena, 1942., 85-137.
- BERGER DOER, G., 1986. - *Dodekathēoi*, LIMC III/1 i III/2, Zürich – München, 646-658; 507-525.
- CAMBI, N., 1980. - Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada, *Izdanja HAD-a*, 5., Split, 1980, 127-153.
- CAMBI, N., 2005 - *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- CAMBI, N., 1963/1965. - Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65-67/1963-1965., Split, 1971.
- DAREMBERG, C. – SAGLIO, E., 1877/1919. - Tropaeum, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1877/1919., 497-518.
- IVČEVIĆ, S., 2007. - *Split u Arheološkome muzeju u Splitu* (katalog izložbe), Split, 2007.
- JELIĆ, L., 1895. - Zvonik spljetske stolne crkve, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*. Nova serija, godina I. 1895, Zagreb, 1895-1896, 29-95.
- KEČKEMET, D., 1955/1956. - Restauracija zvonika splitske katedrale, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knjiga VI-VII, 1955/1956, Beograd, 1956, 37-78.
- KRMPOTIĆ, LJ., 1997. - Lj. Krmpotić (priređivač i prevodilac), *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Hamburg – Čakovec, 1997.
- LONG, Ch., 1987. - *The Twelve Gods of Greece and Rom*, Leiden – New York, 1987.
- PHILLIPS, C. R., 2002. - C. R. Phillips, *Zwölfgötter*, Der Neue Pauly, 12/2, Zürich – München, 2002.
- SANADER, M., 1999. - O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb, 1999.
- SANADER, M., 1986. - *Kerber u antičkoj umjetnosti*, Split, 1986.

Δωδεκάθεοi ON A ROMAN RELIEF FROM SPLIT?

SUMMARY

An attempt is made in this article to reconstruct an image on a Roman relief in the Archaeological Museum in Split, where a depiction of seven Roman deities was preserved. As it was hypothesized that originally twelve had been illustrated, a reconstruction was made of the former appearance of the relief.

KEY WORDS: Δωδεκάθεοi, Roman, relief, Split